

Nyitrai Lászlóné

Életrajz

Nyitrai Lászlóné ma is ugyanabban a budai polgárlakásban él, ahová 1950-ben felköltözött Pécsről. Fiatalos asszony, tele energiával, sok baráttal. Polgári miliőjű otthonában rendezettség és nyugalom van, a falakon képek, a régi pécsi bútorok között emlékek, a vitrinekben elhelyezett könyvek és dísz tárgyak mind nyugalmat és folytonosságot közvetítenek a múlt és a jelen között. A sok próbatétel ellenére elégedett az életével, nyitott természete, család- és emberszeretete átsegítette az élet megpróbáltatásain.

Nyitrai Lászlónénak hívnak. Pécsen születtem 1924. január tizenkilencedikén. A leánykori nevem Sövény Judit. A vezetéknvem eredetileg Spitzer volt, ebből magyarosítottuk a bátyámmal 1945-ben, a háború után. Zsidó nevet is kaptam születésemkor: Gitl bász [bát] Slomo há Levi.

Édesapám 1877-ben született, Spitzer Sándornak hívták. Kereskedő volt, egész életében Pécsen élt. Öt testvére született. Apám legidősebb testvérét Spitzer Arankának hívták, őt követte Spitzer Szidónia, majd Jolán, az öccsét Spitzer Vilmosnak hívták. Vilmos már a háború előtt, az 1930-as évek elején magyarosította a nevét [lásd: névmagyarosítás]. Így lett Spitzer Vilmos vezetéknve elsőként a családban Sövény, miatta választottuk 1945-ben ezt a nevet a bátyámmal. Annak idején kezdődött el a zsidók asszimilálódása, sokan nem akarták a zsidó nevüket [lásd: zsidó vezetéknve] használni. Vilmos földbirtokos volt Dióspusztán [ma: Baranya m.], ami egy Pécshez közeli település [Szigetvár egyik külterületi része Dióspusztán. Annak idején Szigetvár Somogy vm.-hez tartozott. Sövény Vilmosnak a Magyar Zsidó Lexikon adatai szerint egy 900 holdas mintagazdasága volt. A föld saját tulajdona volt, nem bérlet. Lásd még: a földművelés szerepe a zsidóság rétegződésében a 20. század elején – A szerk.]. Szidónia egy ügyvédhez ment férjhez, Szigetvárra. Jolánnak szintén ügyvéd lett a férje, Aranka pedig egy kereskedőhöz ment hozzá, ők szintén Pécsen laktak. Apám testvérei közül csak Jolánnak volt egy lánya, ő 1989-ben halt meg. Apai ágon nem volt különösebben vallásos a család. Apám elment katonának az első világháborúba, sőt hadifogságba esett, de arra nem emlékszem, hogy hol, merre.

Az apai nagyapám két évvel korábban, 1922-ben meghalt, mint ahogy én születtem. Spitzer Jakabnak hívták, az üzletünkhöz képest Pécs másik oldalán volt egy fűszer- és szatócsboltja. A feleségét, apai nagyanyámat lánykori nevén Rozsay Gizellának hívták, de őt sem ismertem, mert a születésem előtt meghalt ő is. Nagyon érdekes, hogy ipszilonnal írta a nevét [Az interjúalany arra utal, hogy Magyarországon az y-nal végződő nevek általában nemesi származást takartak, a zsidóknak viszont általában i-re végződött a nevük, hiszen a zsidók többsége nem kaphatott

nemesi címet. – A szerk.].

Az anyai nagyapám, Kohn Manó 1857-ben született, Mohácson. Egész életében ott élt, a saját szappangyárát vezette. Három fia volt: Miklós, Béla és József és a lánya, az anyám. A fiúk a nevüket az 1930-as években magyarosították Káldorra. A legfiatalabb fiú, Miklós 1948-ban kivándorolt Ausztráliába. Melbourne-ben egy nagy cégnél volt alkalmazott. Ezért mentek tulajdonképpen a bátyámék is végül 1957-ben Ausztráliába, mert Miklós hívta őket. Béla és József, a két idősebb nagybátyám itthon maradt. Béla 1952-ben halt meg, József 1970 körül. A holokauszt idején mindhárman munkaszolgálatosok voltak, életben maradtak. Nagyapám 1944-ben halt meg, még a mohácsi gettóban, nyolcvanhét évesen.

Az anyai nagymamám, akit én ismertem, a második nagymama volt, Wurm Gizellának hívták. Nagyapám első felesége betegségben meghalt, őt Hirsch Flórának nevezték. Az édesanyámnak és a két idősebb fivérének nagyapa második felesége a mostohaanya volt, de amikor én születtem, nekem már ő számított nagymamának. Úgy emlékszem, hogy körülbelül tíz évvel volt fiatalabb a férjénél. Az anyai nagymamám, Wurm Gizella is Auschwitzban halt meg, 1944-ben.

A felmenőim között anyai és apai ágon sem volt igazán vallásos senki. A nagyünnepeket, az újévet [Ros Hásáná] és a hosszúnapot [Jom Kipur] mindig megünnepeztük. A zsidó újév mindig két napig tart, a hosszúnap egy napig, estétől következő nap estéig. Ezen a három napon az üzletünk zárva volt. Ilyenkor édesanyámmal, édesapámmal hármasban mindig elmentünk a templomba imádkozni. Otthon, ezeken az ünnepeken este gyertyát gyújtottunk [lásd: gyertyagyújtás], de különben pénteken esténként [lásd: szombat] soha. A hosszúnapot mindenki megtartotta az egész családban. Az ünnepet megelőző nap délután öt óra felé lehetett utoljára enni. Hosszúnapon a szüleim egész nap a templomban voltak, én a templom után a barátnőimmal voltam. A következő napon addig tartott a nagyböjt [A 'nagyböjt' kifejezést a katolikus vallásban használják a hamvazószerdától nagyszombatig tartó időszakra. – A szerk.], amíg fel nem jött az égre az első csillag. Szertartás nélküli ünnepi ebédek voltak. A hosszúnap úgy kezdődött, hogy az első napon korán vacsoráztunk, általában becsinált csirkét, s amikor az ünnep kiment, hazamentünk, és tejes kávé kuglóffal volt az uzsonna, s aztán két óra múlva a vacsora, paprikás csirke nokedlivel [Az étkezési törvények értelmében tejfélét és húst egyaránt tartalmazó étel fogyasztása tilos volt. Ennek megfelelően a hagyományos zsidó konyhában ismeretlen volt a tejfölös paprikás csirke. – A szerk.]. Újévkor is minden évben ugyanazt ettük: sült csirkét krumplipürével és kompóttal.

Anyai nagyapám, Kohn Manó szappangyáráról sok emlékem van. Gyerekkoromban nyáron, mikor elmentem néhány napra Mohácsra nyaralni, mindig ott dolgoztam én is az üzemben, segítettem becsomagolni a szappanokat. A gyárat Junó Szappangyárnak hívták, a nagypapa unokabátyjának az ötlete volt az elnevezés, mert a görög mitológiában Junó a szépség istennője. Nagyapámék nem voltak gazdagok, de átlagpolgárként akkoriban jól éltek.

A család ott lakott a szappangyár területén, egy nagy udvarban. Két oldalon voltak a lakások és az üzem. A ház elején volt az üzlet, ahol árulták a helyieknek a szappanokat és a kölniket. Havonta egyszer látogattuk meg őket, nem nagy távolság Pécestől Mohács. Általában autóbusszal vagy vonattal mentünk, átszállással.

A gyárban tíz-tizenöt alkalmazott dolgozott, főzték, préselték, csomagolták és vágták a szappanokat. A második világháború előtt elég fiatal voltam, kevés dologra emlékszem. Az biztos,

hogy nem volt szempont, hogy zsidók dolgozzanak a gyárban. Mindenféle ember volt ott. Arra emlékszem, hogy rettenetes szag volt a gyár környékén, mert a szappant faggyúból főzték akkoriban. Annak idején, mint a szilvalekvárt, hatalmas üstökben főzték a faggyút. A főzés után voltak olyan gépek, amikben a színezékekkel keverték össze az alapanyagot, és aztán illatosították a keveréket. A présgépek ostyasütőre hasonlítottak, ezekben nyomták formára a szappanokat. Utoljára a kész szappanokat, általában lányok, a megfelelő dobozba csomagolták. Egy krémet is készítettek a gyárban, tégelyben árulták. Milics krémnek hívták, és azért volt ilyen szláv hangzású neve, mert a sokác asszonyok szerették nagyon ezt a terméket. Mohács környékén elsősorban a horvátországi sokácok vásárolták az illatszereket [A 15. sz.-tól a török terjeszkedés elől egyre északabbra húzódó délszláv népek egyike. Baranya megyében főleg Mohács környékén laknak ma is sokácok. – A szerk.]. Híresen szépek voltak a sokác menyecskék, szép népviseletük volt, gyapjúharisnya színes bűtykökkel és rengeteg gyönggyel. Elég bő, színes szoknyákat viseltek a nők és pruszlikszerű blúzt, amire rengeteg aranypénzt varrtak. Ezeket a ruhákat csak ünnepnapokon hordták.

Nagyapáméknak volt két híres szappanuk, amit csak ők készítettek. Az egyiket úgy hívták, Citromszappan. Olyan alakja volt, mint a gyümölcsnek: sárga, citrom illatú volt, külön dobozban árulták, amire rárajzolták a gyümölcsöt. Akkoriban ez a Citromszappan nagyon egyedi terméknek számított. A másik szappan a második világháború előtt vagy rögtön a háború után készült. Ez egy fehér színű szappan volt, Briliáns szappannak hívták, mert olyan formára préselték, mint amilyenre a gyémántot vágják, pont olyan szögletesre. A háború után egy nagyon rövid ideig folytatta a szappangyártást egyik nagybácsim, Józsi, aki visszajött. Ő nyitotta meg az üzletet egy-két évre. Aztán mint minden mást, ezt is államosították [lásd: államosítás Magyarországon].

Később, felnőttkoromban elkezdtem a szappanokat gyűjteni. Egy ideig fogalmam sem volt, hogy miért. Aztán rájöttem, hogy a sok szappan a gyerekkori élményeimet idézi fel, nagyapám gyárát, az ottani szappanok illatát.

A nagyapám fiai is ott éltek Mohácson. A nagybátyáim főként az üzletkötésben vettek részt. Az árut elsősorban a környékbeli városokba és falvakba szállították, de Budapesten is rendeltek. A Molnár és Móser üzletbe is szállítottak nagyapámék, ami a háború előtt egy híres illatszer-kereskedés volt a Petőfi Sándor utcában. Ide vittek a Citromszappanból is.

Nagyapámék – mint ahogy a mi családjunk is – a hosszúnapot és az újévet ünnepelték meg, ilyenkor a gyárban természetesen nem volt termelés, és az üzletben is mindenki szabadnapot kapott.

Édesanyám leánykori neve Kohn Angéla vagy Angyalka. Van, ahol Angélának írták, máshol Angyalkának. Mohácson született 1887-ben. Mohácson járt iskolába, de ott csak elemi iskola volt. Ezért nagyapám felküldte a lányát Budapestre, egy kétéves, akkor úgy hívták: háztartási iskolába [lásd: háztartási iskolák]. Főzni tanultak, varrni, felkészítették őket a háztartás vezetésére, az akkori nők életére, szerepére. Ez nem volt zsidó iskola. Anyám soha nem főzött kóserül, disznóhúst is ettünk. Anyám a családja rokonainál, talán egy unokatestvérénél lakott Budapesten, a Csengery utcában. A szüleim házasságközvetítő révén ismerkedtek meg, sadhenolták őket. Annak idején még ez volt a szokás, ilyenkor az volt fontos, hogy a pár társadalmilag azonos szinten legyen. Én 1924-ben születtem, és a szüleim 1906-ban házasodtak össze. Soha nem meséltek az esküvőjükről.

A nővérem 1907-ben született, Spitzer Erzsébetnek hívták. A pécsi orvosi egyetemet végezte el, utána a pesti orvosi egyetemen szakosodott, úgy lett gyermekorvos. Egy szombathelyi orr-fül-gégész szakorvoshoz ment férjhez, doktor Utas Imréhez, akivel még a tanulmányai alatt, az egyetemen ismerkedett meg. Mindketten otthon rendelték Szombathelyen, a lakásukban, de a nővérem a szombathelyi kórházban is dolgozott, és magánházakhoz is kijárt mint házi orvos. A nővéremék se gazdagok, se szegények nem voltak. Igazi középosztálybeli életet éltek. Volt egy háztartási alkalmazottjuk [lásd: cseléd], ami abban az időben teljesen természetes volt egy orvos házaspárnál.

Minden téli és nyári szünetben náluk voltam. Gyakran főztem ott, mert nagyon szerettem a konyhában dolgozni, ételeket készíteni fiatalkoromban is. Erzsébet meg egyáltalán nem, ő az egyetemre járt, és tanult vagy dolgozott. És bár nagyon fiatal voltam, mégis ha náluk nyaraltam, inkább én készítettem az ebédeket és a hidegtálakat, ha vendégség volt.

Zsidó barátai voltak. Egy családra emlékszem a baráti körükből, mert a feleség és a gyerekek nem jöttek vissza Auschwitzból, és ennél a családnál a nővérem házi orvos is volt. István, a férj aztán a háború után újránősült, aztán kivándoroltak Ausztráliába, és ugyanott éltek Melbourne-ben, mint a bátyámék. Összejártak, barátkoztak. István Melbourne-ben egy olyan cégnél dolgozott, ahol féldrágaköveket exportáltak és importáltak. A bátyám, Gyuri ennél a cégnél dolgozott együtt Istvánnal.

A nővérem, doktor Spitzer Erzsébet a lánynevét használta, amikor viszont ledoktorált, ő is azt akarta, hogy magyarosíthassa a nevét Sövényre. Akkor édesapám azt mondta, hogy ehhez nem járul hozzá, mert ha neki és az ő apjának jó a Spitzer név, akkor jó lesz az Erzsébetnek is. A nővérem ezért nem magyarosított, maradt doktor Spitzer Erzsébet.

A vallás egyáltalán nem játszott szerepet a nővéreméknél. Nem voltak vallásos zsidók. Erzsébet és a férje Auschwitzba kerültek a két kisfiukkal, az egyik hat hónapos, a másik hat éves volt. Mindannyian ott maradtak.

A bátyám 1909-ben született, Pécssett, Sövény Györgynek hívták. Azért volt közöttünk olyan nagy korkülönbség, tizenöt és tizenhét év, mert közben volt egy másik nővérem, aki 1922-ben, tizenegy éves korában meghalt, diftériában. Őt Spitzer Ilonának hívták. Utána lett anyám velem várandós. Én 1924-ben születtem. György Pécssett érettségizett a reáliskolában [lásd: gimnázium és egyéb középiskolák], Lipcsében járt kereskedelmi főiskolára, ezután Pécssett, a családi vas- és fűszerüzletünkben dolgozott. Az első feleségét László Ágnesnek hívták, ő háztartásbeli volt. Az első feleségével kevésbé voltam jóban, külön laktak, akkoriban még kis taknyosnak számítottam. Nem nagyon emlékszem rá, mert a bátyám és köztem tizenöt év korkülönbség volt. Még iskolába jártam, amikor összeházasodtak Ágnessel, külön laktak tőlünk, egy másik házban. Nekik más, felnőtt társaságuk volt, én a barátnőimmel jártam össze. Sajnos Ágnesről nem tudok sokat mesélni. Arra emlékszem, amikor Auschwitzban kint voltunk, egy ötös sorban álltunk 1944 szeptemberének végén. Engem akkor beválasztottak egy arbeitkommandóba, s mivel Ágnes nagyon sovány volt, ott maradt, valószínűleg Auschwitzban halt meg.

A bátyám a holokauszt idején munkaszolgálatos volt valahol Magyarországon. Amikor hazajöttünk a bátyámmal 1945-ben a deportálásból, akkor változtattuk meg a vezetéknévünket Sövényre, Vilmos bácsi után. Gyuri a háború után Pécssett folytatta a családi üzletet, a második feleségét

1947-ben vette el. Őt Tribicsér Katalinnak hívták, ő is zsidó volt. Egy gyermekük született, akit Klárinak hívnak. 1957-ben kivándoroltak Ausztráliába. Akkoriban Klári kilenc éves volt.

Amikor kiment, kereskedő volt, közben kitanulta a műszaki rajzolást. Először elhelyezkedett műszaki rajzolóként, utána pedig elhívta egy magyar ismerőse, akinek volt egy féldrágakövek import-exportálásával foglalkozó vállalkozása. Ausztráliában nagyon sokfajta ásvány található, nagyon gazdag lelőhelyek vannak, legfőképpen különbözőfajta opálokat lehet találni, amit az egész világba, nagyon sok országba szállítanak. A bátyám nagyon ügyes kezű ember volt, ennél az üzletnél azzal foglalkozott, hogy a bemutatókra előkészítette a köveket. Voltak fekete vagy bármilyen színű bársonnyal bevont lapok, a mintadarabokat rárakta ezekre a bemutató tálcákra, feliratozta őket, és ha valahová szállítani kellett, akkor Gyuri készítette el a csomagokat. Egészen nyolcvanéves koráig, míg nyugdíjba nem ment, aktív volt. A felesége egy nyomdában dolgozott könyvelőként, a lányának két gyermeke született, Kim és Paul, ma is kint élnek. A bátyám 2000-ben, Melbourne-ben halt meg, a hamvait egy évvel később hazahoztuk a pécsi zsidó temetőbe, a családi sírboltunkba.

A bátyám feleségével, Katival nagyon jó volt a viszonyunk, hiszen együtt jöttünk Budapestre később, együtt laktunk, és amikor kivándoroltak a bátyámmal Melbourne-be, amikor tehettem, meglátogattam őket, ötször voltam Ausztráliában náluk, vendégségben. Most is, Gyuri halála után hetente beszélünk telefonon. Nagyon jó a kapcsolatunk.

Amikor gyerek voltam az 1920–30-as években, akkor Pécs körülbelül hetvenezer lakosú város volt. A háború előtt Pécsen a családuknak vas- és fűszerüzlete volt. Az üzlet a Kiskirály utca és a szigeti [szigetvári] országút sarkán épült fel. A szigeti országút akkoriban főútvonal volt, a környező falvakból arrafelé jöttek be az emberek Pécsre, a termelők a piacra. Nagypapám üzlete a város másik oldalán, a Zsolnay Vilmos utcában működött, Pécs keleti részén. Az üzletünk a hét hat napján nyitva volt, csak ünnepekkor, húsvétkor [Pészah] és hosszúnapikor zártunk be. Az épület aljában volt a fűszer- és vasüzletünk, fent az első emeleten éltünk a családommal.

Pécsnek akkoriban körülbelül négyezer-négyezer-ötszáz zsidó lakosa lehetett. Ezt onnan gondolom, mert a pécsi holokauszt-emlékművön, a temetőben van egy tábla, amire ez van írva: „Pécs város siratja négyezer testvérét”. A holokauszt után háromszázan jöttek vissza – úgy tudom [Az 1941-es népszámláláskor Pécsnek 3486 főnyi zsidó lakosa volt, a lakosok 4,8%-a. (1946-ra a közösség lélekszáma 706 főre – 0,9% – csökkent.) – A szerk.]. Pécsen a zsidók nem éltek külön negyedekben, hanem inkább szétszórva, elvegyülve a nem zsidó lakossággal. A legjellemzőbb foglalkozások a kereskedő, az ügyvéd és az orvos volt. Nagy létszámú neológ hitközség működött, egy zsinagógát tartottak fent, ortodoxok kevesen éltek a városban.

Pécs meglehetősen fejlett infrastruktúrával rendelkezett már akkor is. A mi házunkban is volt vezetékes víz, villany, fürdőszoba. Őt szobában éltünk, tehát meglehetősen nagy volt a lakásunk. Állatokat nem tartottunk, és konyhakertet sem műveltünk, mert ott akkoriban ez nem volt szokás. Háztartási alkalmazottat viszont tartottunk, neki is volt külön szobája. Rá többek között azért is szükség volt, mert édesanyám sokat dolgozott az üzletben.

A szüleim mindketten az üzletben dolgoztak, nem nagyon volt ránk idejük, akkoriban máshogy mentek a dolgok. A nővérem egyetemre készült, a bátyám iskolába járt, aztán Lipcsébe ment tanulni, amikor én megszülettem [lásd: egyetemi tanulmányok és a numerus clausus]. Úgy

emlékszem, hogy a testvéreimnek is volt nevelőnőjük, nekem hatéves koromig volt kettő. Mivel nagyon kicsi voltam az elsőnél, inkább a másodikra emlékszem. Annyi jut eszembe róluk, hogy mindketten osztrák asszonyok voltak. Azért osztrákok, hogy jól megtanuljak németül, de mindkettőnek kellett angolul is beszélnie. Németül vagy angolul beszéltek velem, így játszva tanultam meg a két nyelvet. Tőlük tanultam meg, amit most tudok ezen a két nyelven. Mindkét asszonyt nagyon szerettem, többet voltam velük, mint az édesanyámmal, aki az üzletet vitte és a háztartást is persze.

A nevelőnőim ott laktak velünk, külön szobájuk volt. Velük mentem sétálni, játszani, kirándulni a Mecsekbe. Akkoriban nem volt olyan a nevelőnőknek, hogy kimenőt kaptak, ez csak a háztartási alkalmazottnak járt, akiknek a csütörtök és a vasárnap délutánjuk volt szabad. A háztartási alkalmazott főzött, takarított, segített édesanyámnak. Mivel Pécsett sok volt a hozzám hasonló, velem egykorú kislány, közösen mentünk gyerekek és nevelőnők sétálni. Így ők is találkozhattak egymással.

Zsidó elemibe jártam, később kerültem a polgáriba [lásd: polgári iskola] és a kereskedelmibe [lásd: kereskedelmi iskolák]. Ez is csak azért volt így, mert nem volt zsidó középiskola a városban. A középiskolában voltak olyan tanárain, akiket jobban szerettem, voltak, akiket kevésbé. Mi, zsidók inkább összejártunk, együtt ünnepeltük a születésnapokat. De nem kizárólag zsidó barátaim voltak. Ez a harmincas évek közepén volt, összevegyültünk a keresztényekkel. A zsidóság nem volt akkoriban olyan téma, mint a negyvenes években.

Annyi emlékem van a háború előttről, hogy szerettem volna gimnáziumba menni, de akkor már életbe lépett a numerus clausus [lásd: zsidótörvények Magyarországon], ezért nem mehettem a zárdába, a lánygimnáziumba, ahol apácák tanítottak [Nyitrai Lászlóné 1924-ben született. Amennyiben a polgári után szándékozott átlépni az akkori nyolcosztályos gimnázium ötödik osztályába, erre 1938 őszén kerülhetett volna sor. Ekkor még rendeletileg nem korlátozták a zsidó tanulók iskolai tanulmányait, de a magyar társadalom már túl volt az első zsidótörvényen, amely nyilván befolyásolta a zsidó szülők aspirációit gyermekeik taníttatása terén. Majd aztán „1939 őszétől kezdve ... miniszteri rendelettel bevezették az osztályonkénti 6 százalékos kvótarendszert az újonnan beiratkozó zsidó tanulókra vonatkozólag. Ettől függetlenül is, s ezt megelőzőleg a keresztény egyházak (különösen a többségi katolikus egyház) felügyelete alatt működő középiskolák kapui fokozatosan bezárultak a zsidó jelentkezők elől. Az egyetemi numerus clausus, amely 1938-as megszorítása után helyileg egyre inkább numerus nullus lett, ... sok érintett gimnazistát elbátortalaníthatott hosszabb középiskolai tanulmányok folytatásától. Magukban az iskolákban is felerősödött a zsidó diákok elleni diszkrimináció. ... 1938 után mindez érthetően hozzájárulhatott a zsidó középiskolai kereslet zuhanásszerű csökkenéséhez. Mégis, ... még 1941-ben is a zsidó fiúk egyötöde járt középiskolába, ... közel kétszer annyian, mint keresztény kortársaik, és a 18 évesek között majdnem ugyanolyan egyötödös arányban érettségiztek is, vagyis több mint háromszor gyakrabban, mint a keresztények. Ez a két egyötödös arányszám egyébként pontosan demonstrálja azt a tényt, hogy a zsidó [középiskolai] kereslet összeomlása inkább a legelső szinten történt, vagyis elsősorban az induló (első vagy az alsóbb) középiskolai osztályok jelöltjeit érintette” (Karády Viktor: Felekezetsajátos középiskolázási esélyek és a zsidó túlliskolázás mérlege, in Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek /1867-1945/, Replika Kör, Budapest, 2000, 234. oldal). – A szerk.]. Emiatt választottam a kereskedelmi iskolát. A nővérem, aki tizenhét évvel volt idősebb nálam, a lánygimnáziumba ment, mert akkor még nem volt

numerus clausus [Viszont 1925-ben vagy 1926-ban kezdett egyetemre járni: ekkor érvényben volt az 1920:XXV. tc., amely 6%-ban engedélyezte a fölvehető zsidó egyetemi hallgatók arányát. Lásd: numerus clausus Magyarországon. – A szerk.]. Abban az időben a lánygimnáziumból lehetett egyetemre menni, szerencsére ő el is végezte az orvost.

Gyermekkoromban a családnk meglehetősen jó körülmények között élt. Az üzlet egy közepes polgári életmódot biztosított. Nyaralni nem jártunk túl gyakran, de volt egy szőlőnk Pécsen, a Mecsek lábánál egy házzal. A nyarakat általában ott töltöttük. Ez a ház nekem nagynak tűnt gyerekkoromban, de a háború után már korántsem tűnt olyan óriásinak. Két nagyobb háznak a helye tulajdonképpen. A szőlőt elvették a háború után, államosították, és persze nem kaptunk érte semmit. Nyaranta a Kiskirály utcából felköltöztünk a szőlőbe, ami a Mátyás Flórián utcában volt. Egy két-három szobás összkomfortos ház volt, a nyarakat mindig itt töltöttük. Amikor hat éves elmúltam, már nem volt nevelőnőm, ettől kezdve csak a háztartási alkalmazottal költöztünk fel. A szőlőt nem nagyon kellett művelni, mert csak a nevében volt szőlő, inkább csak gyümölcsfaik voltak. Szőlő csak a kerítésre futott, bort nem készítettünk belőle. Azt a kevés munkát, ami ezzel adódott, azt egy férfi végezte, aki a pécsi házunk istállójában kocsis vagy háziszolgaszerű alkalmazott volt. Ő egyfajta mindenese volt, gondozta a lovunkat, az üzletben rakodott, ha kellett, gondozta a szőlőt. Hatéves korom után már csak egy lovunk volt, édesapám delente, ha az üzletben dolgozott, feljött ebédelni a mecseki házhoz, mert annak idején délben még bezárt az üzlet. Anyám nyaranta hetivásárkor, szerdán és a nagypiac idején, szombatoként dolgozott az üzletben, ő kezelte a pénztárt.

Nem nagyon utaztunk messzebbre a Mecseknél. Apám testvére, Sövény Vilmos nagybácsim, a földbirtokos volt a családban a leggazdagabb. Neki volt egy villája Balatonlellén, gyerekként oda mehettem még nyaralni. Vilmosnak volt egy nálam fiatalabb lány és fiú gyermeke. A fiút Bélának, a lányt Kamillának hívták. Ők tulajdonképpen unokatestvéreim voltak, de nem házasságban születtek, mert sosem nősült meg a nagybátyám, de mindkét gyereket a nevére vette. Kettőjükkel játszottam nyaranta Balatonlellén. A villa a Balaton-parton volt, hozzá tartozott egy stég, erről ugráltunk egész nap a vízbe, és játszottunk a kertben. Egész napunkat a vízben töltöttünk.

Otthon nem voltak vallásos élményeim, mert a szüleim, nem tartották az ünnepeket. De Pécsen volt egy főrabbi, doktor Wallenstein Zoltán, aki feleségül vette az unokatestvéreimet, Lőbl Mária [Wallenstein Zoltán (1898-?) – Budapesten és Németországban tanult, 1921-ben avatták bölcsészdoktorrá és rabbivá. 1920-tól a komáromi hitközség rabbija, 1923-tól pécsi főrabbi. – A szerk.]. Mindig meghívtak a családkhoz a széderestére az otthonukba. Ez az unokatestvérem, Lőbl Mária kétévi házasság után elhagyta a főrabbit és a fiát, és Pestre költözött, ahol újra férjhez ment. Ennek ellenére engem mint családtagot továbbra is mindig meghívtak, és ezután minden széderestét náluk töltöttem. Vacsora és imák voltak végig. Széderkor egy nagy tál van, és annak minden tartalma a zsidó történet egy-egy szimbóluma: keserűfű, sós víz, alma, dió, ami mind a kivándorlásra emlékeztet. A széderasztalnál, a vacsoránál végig ott állt egy serlegben bor, mert a zsidók, várják a messiást, és azért van a serleg bor a vacsoránál, hogy ha jön a messiás, akkor ihasson belőle. A szédereste folyamán mindig egy kicsit nyitva kell hagyni az ajtót, hogy be tudjon jönni a megváltó [Ezen az estén nem a megváltót várják, illetve nem neki készítik ki a serleget és hagyják nyitva az ajtót, hanem az oltalmat nyújtó Illésnek. Lásd: Illés próféta. – A szerk.]. Ilyenkor a legfiatalabbnak mindig eldugnak egy fehér szalvétába laskát, maceszt valahová, de mindig olyan helyre, hogy meg is lehessen találni, például szekrény tetejére, s amikor megtalálja, akkor kívánhat

valamit [lásd: afikómen]. Ilyen vallásos emlékeim vannak.

Miután az unokanővérem elhagyta a főrabbit, nélküle zajlottak a vacsorák. Az unokaöcsémet, Lóbl Mária fiát ezután a főrabbi egykori anyósa nevelte, aki ugyancsak Pécssett lakott, ezért a család, azaz így négyen vettünk részt jobbra ezeken a vacsorákon. Ezek az esték adtak vallásos élményt, azon kívül, hogy nagyünnepekkor jártam templomba, de szédereste nálunk nem volt.

Pécssett a zsidó iskolában volt egy kis templom. Úgy emlékszem, hogy a legtöbb pénteken nem a nagy zsinagógában, hanem ebben az iskolai kis templomban tartották meg a pénteki imát.

Emlékszem még a konfirmálásomra is, ami tizennégy éves koromban történt. Olyan fiútestvérem nem volt, akinek emlékeztem volna a bár micvójára, mert a bátyám jóval idősebb volt nálam. A lányoknál tizennégy éves korban történt a konfirmálás, a fiúknál a bár micvóra tizenhárom éves korban került sor. A konfirmáláson sokan vettünk részt, sok barátnőmmel álltunk hófehér ruhában a templomban. Áldásosztás volt, imádkozás, és végül kaptunk egy oklevelet. Ez egyfajta felnőtté avatási szertartás. Este utána ünnepi vacsora volt nálunk a meghívott rokonokkal. Ez is egy nagy esemény volt akkoriban [A neológok körében a lányok részére 13 éves korban a bár micvá helyett sok helyen ún. konfirmálás volt. A konfirmáció (megerősítés) modern szertartás, mely a német reformmozgalmak nyomán volt terjedőben a 20. század elejétől, de csak némely hitközségben kapott helyet. Lényege, hogy mint a fiúk, a lányok is részesüljenek felavatásban. Egyébként általában (de nem mindenütt) a négy polgári vagy négy középiskolai osztály befejezése után, tanévzáraskor tartották, tehát nem a 13., hanem a 14. életévben. A hitközség a felavatott lányokat imakönyvvvel ajándékozta meg. Az ortodoxia ellenezte. – A szerk.].

Keresztény ünnepeket nem tartottunk otthon, de a karácsonyt már gyerekkoromban megünnepelem. Otthon saját magamnak állítottam karácsonyfát, és eljöttek a barátnőim is, Vera és Emi, akik ugyanúgy maguknak állítottak fát, nem a szüleik vásárolták. Pécs nagy város volt, és mindnyájunknak voltak keresztény ismerősei is, ezért teljesen természetes volt, hogy tudtuk, mi a karácsony, nem beszélve arról, hogy ilyenkor zárva volt a szüleim kereskedése is, tehát ők is pihentek. A szüleim persze nem vettek részt az ajándékozásban, a barátnőimmal viszont mindig adtunk egymásnak meglepetéseket, és később, mikor férjhez mentem, akkor is minden évben állítottunk karácsonyfát.

Vera és Emi voltak a legjobb gyerekkori barátnőim, mindketten Torontóban élnek. Verával és Emivel együtt jártunk iskolába, és Vera tizenkét évig a padtársam volt. Az utolsó négy évben, amikor a kereskedelmi iskolába mentem, ők az ipari iskolában tanultak tovább, de barátnők maradtunk, és ez tart ma is, kapcsolatban vagyunk. A szüleink is kapcsolatban voltak, de inkább csak telefonon. Vera szülei sokkal jobb módúak voltak, mint az enyéme, az édesapja fakereskedő volt a Zsolnay Vilmos utcában, ahol a nagyapám boltja is volt, Pécs másik felén. Egyszer nyáron a szülei feljöttek a Margit-szigeti nagyszállóba, és engem is magukkal vittek nyaralni. Vera édesanyja pilseni, azaz cseh származású volt, hat nyelven beszélt. Jóval nagyobb társadalmi életet éltek, mint az én szüleim. Az én édesanyám az üzletben dolgozott, Veráé otthon volt, nem dolgozott, két háztartási alkalmazottat tartott, és bridzselt. Igazi nagypolgárok voltak. Talán éppen ezért nem jártak össze a szüleimmel. Emi édesanyja háziasszony volt, nem dolgozott, édesapjának volt egy Futura nevezetű termény-nagykereskedése, de ő irodában dolgozott, nem a telepen, de az is lehet, hogy csak alkalmazott volt – pontosan már nem emlékszem erre.

A testvéreim jóval idősebbek voltak nálam, ezért később ritkábban találkoztunk, mert elköltöztek a szülői házból. Kiskoromban persze minden nap láttuk egymást, mert velünk laktak, de aztán a nővérem 1937-ben férjhez ment, a bátyám pedig megnősült. Erzsébet elkerült Szombathelyre, és csak a szünetekben találkoztunk. Ebben az időben születtek a gyerekei – fiatalon már nagynéni voltam, de nagyon jó kapcsolatban voltunk mindannyian, elkényeztetett a nővérem és a bátyám is.

Iskolába nem szerettem járni, mindig lidérces álmaim voltak a dolgozatírás, felelés előtt. Soha nem voltam túl jó tanuló, és meg is fogadtam annak idején, ha egyszer gyerekeim lesznek, nem fogom mondani nekik, hogy „de szerettem az iskolába járni, de jó tanuló voltam”, mert egyszerűen nem szerettem, ez az igazság. A kereskedelmiben francia nyelvet tanultunk, de magántanárhoz is jártam franciát, angolt és németet tanulni.

Giza néninek hívták az angol tanárnőmet, aki ugyan magyar anyanyelvű volt, de kitűnően beszélt az angolt. Nagyon közel lakott hozzánk, csak egy utcányira. Madame Lou francia nemzetiségű volt, Franciaországban született, vele csak az anyanyelvén értekeztünk. Madame Lounak négy nagyméretű képe volt. Mindig másik képet akasztott ki. Ez a négy kép a négy évszakot ábrázolta. Emlékszem, a tavaszi képeken lovak földet műveltek – ezekről tanultuk meg, hogy mi franciául a kocs, a ló, a földművelés, a szőlő. A téli kép téli sportokat ábrázolt, de persze volt könyv is, amiből tanulnom kellett a grammatikát. A német tanárnőm szegről-végről rokonom is volt. Érdekes, hogy mindhárman vénkisasszonyok voltak – akkoriban ezt így mondták. Soha nem mentek férjhez, egyedül éltek. Legjobban a német tanárnőmhöz, Hannához szerettem járni. Tőle tanultam a legtöbbet, nemcsak nyelvről, hanem arról is, hogy mi a művészettörténet, a mitológia, a zene, mert mesék, történetek elmondásával tanította, adta át a nyelvismeretet. Hannuskát szerettem a legjobban. Sajnos sem a polgáriban, sem a kereskedelmiben nem tanultunk művészeti tantárgyakat, ezért amit tudok, tőle hallottam. Különórákra hatéves koromtól jártam, amikor már nem volt nevelőnőm, és elkezdtem az elemi iskolát, és egészen az érettségiig, tizennyolc éves koromig tartott ez az időszak. Minden nyelvórára heti egy alkalommal került sor.

Annak idején a szabadidőnkben gyakran mentünk síelni és korcsolyázni. A gyerekkori sílécseim még megvannak, István, a nagyobbik fiam vitte el magához, ereklyének. Ott volt a Mecsek, úgyhogy a síeléshez minden adott volt. Általában a bátyámmal és a bátyám társaságával jártunk sportolni, akik mindannyian zsidók voltak. Én nem voltam nagy sportoló. Pécsett, közel az üzletünkhöz volt egy tejcsarnok, aminek ONTK volt a neve. Ennek az udvarán csináltak telente korcsolyapályát. Mivel mindig elég kövér voltam, a szüleim kiküldtek korcsolyázni, hogy mozogjak, amit nem nagyon szerettem, viszont a síelést imádtam a Mecsekben. Kirándulni is jártunk a hegyekbe a barátnőmmel, Verával és az édesanyjával.

A kereskedelmi iskolában a tanárok nem éreztették velünk, hogy más vallásúak vagyunk, bár akkoriban mindig szerepelt a bizonyítványban, hogy ki milyen vallású: izraelita, római katolikus vagy más. A harmincfős osztályban talán nyolcan voltunk zsidók, de nem éreztették ezt velünk az osztálytársaink sem. Annak ellenére, hogy jó volt együtt lenni a többiekkel is, mi, zsidók külön összejártunk a születésnapokra, együtt jártunk társaságba. Az alsóbb osztályokban ez a téma elő sem kerülhetett, mert zsidó elemibe jártam.

Tizennyolc éves koromban érettségiztem, Pécsett. Érettségi után elmentem egy évig varrónő szakmát tanulni. Akkoriban ez egyfajta divat volt. Utána levizsgáztam, és szabósegéd lettem, de egy gombnál többet nem tudok megvarrni ma sem. Ezek után Mohácsra kerültem, ahol

műtősnőnek tanultam az ottani kórházban, de ez csak egy fél évig tartott, mert közbeszólt a háború. Amikor a mohácsi kórházban töltöttem a szakmai gyakorlatot, akkoriban Káldor Miklós nagybácsimnál laktam, aki édesanyám féltestvére volt, mert a nagyapám második házasságából született, anyám pedig az első feleségétől született. Miklós a második világháború előtt már munkaszolgálatos lett, a felesége otthon volt a kisgyermekükkel, aki akkoriban, amikor náluk laktam, talán két éves lehetett. Hétköznapiakon a kórházban dolgoztam, de szombaton délben mindig hazamentem a hétvégére, hogy aztán hétfő reggel visszautazzak autóbusszal Mohácsra. Fél évig dolgoztam a kórházban, soha nem volt konfliktusom a származásom miatt. Azért akartam műtősnő lenni, mert tetszett a fehér köpeny, és persze a nővérem miatt is, aki orvos volt. Aztán a háború kettévágta a műtős karrieremet.

A negyvenes évek elején az üzletünk ugyanúgy működött, mint korábban, apámnak nem volt szüksége strómanra, nem vették el a boltot. 1942-ben érettségiztem, akkor voltam tizennyolc éves, félig felnőtt, de nem emlékszem arra, hogy bármi komolyan befolyásolta volna az életünket. Iskolába jártunk a barátnőimmal, a bátyám az üzletben segített. Ő 1942-ben harminchárom éves volt. 1944-ig nem történt semmi fontos dolog, amire emlékszem, se a szomszédok, se a parasztok nem viselkedtek másként, mint azelőtt – szerencsére. Annyi volt, hogy a zsidótörvények miatt [lásd: zsidótörvények Magyarországon] a polgári után nem mehettem gimnáziumba, a zárdába, ahová a nővérem még járhatott, mert zsidókat oda már nem vettek fel, ezért mentem a kereskedelmibe, ahonnan persze ha akartam volna sem mehetek egyetemre, mert ahhoz gimnázium kellett. Ez volt az egyetlen, amiben a családom érezte a zsidótörvények következményeit [A felső kereskedelmi érettségi vizsgával rendelkezők a gazdasági akadémiákon, a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolán, a Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Karán, a Gazdasági Szaktanárképző Intézetben, valamint a Mezőgazdasági és Állatorvosi Kar mezőgazdasági osztályában tanulhattak tovább. – A szerk.].

Aztán 1944. március tizenkilencedikén, vasárnap megszállták Magyarországot a németek. Március huszonegyedikén, két nappal később kedden, éppen ebédnél ültünk, amikor bejött a lakásba két gestapós katona, és azt mondták, hogy ami ékszer van a lakásban, adjuk oda, mert ha nem, akkor másnap fölássák az egész pincét és az udvart. Odaadtunk mindent egy kis dobozban. Édesapámat fölállították az ebédnél, és elvitték. A pécsi rendőrségen volt egy-két hétig, majd onnan került Mauthausenbe. Pécsen is az történt, mint másutt, megkapták a listát, hogy kik a tehetősebb zsidók, és mindenkit elvittek. A férfiakat a mauthauseni koncentrációs táborba szállították, ott kellett dolgozniuk. 1944-ben apám már elég idős volt ahhoz, hogy ne bírja a megerőltető munkát és a nélkülözést. Jóval később, a hazaérkezőktől értesültünk a haláláról.

A holokauszt kezdetén, 1944. április huszadika körül kellett a pécsi gettóba mennünk [A pécsi gettó területét 1944. május 6-án jelölték ki, május 8-án kezdődött meg a mintegy 3400 fő bezárása a területre, és 1944. május 20-án zárták be a gettó kapuit. – A szerk.]. Egy kertvárosi részt ürítettek ki erre a célra, kertes házak voltak általában négy-hat szobával, ide zsúfoltak be húsz-huszonöt embert. Kimenni nem lehetett a gettóból, mert körül volt zárva. Úgy lehetett elhagyni a területet, hogy fiatal lányokat toboroztak mezőgazdasági munkára, aki ide jelentkezett, az kísérelve kimehetett dolgozni egy bolgárkertészetbe. Ennyi volt a szabadság. Nem volt kötelező a munka, de szívesen jelentkeztek, mert így lehetett csak elhagyni a zárt területet. Ők kaptak a munkájukért cserébe zöldséget, amit aztán eladtak, elcseréltek a gettóban. A házban volt egy közös konyha, ott főztünk. Én nem a bolgárkertészetbe jártam dolgozni, hanem a városba. Egy zsidó polgárcsalád

egykori villájába beköltöztek a német tisztek, ott dolgoztam a konyhán, krumplit válogattam és pucoltam. Innen volt krumplink a gettóban.

A gettóból a bevagonírozás előtt a pécsi tűzoltólaktanyába tereltek bennünket, ezután kerültünk csak a marhavagonokba. Három napig lehettünk ott, az istállóban, a földön aludtunk. Nem tudom, mennyien lehettünk. A fiatalabb férfiakat elvitték munkaszolgálatra vagy táborokba, ők nem voltak a gettóban. Úgy kétezren lehettünk idősek, nők és gyerekek. Valamennyi minimális ellátást kaptunk, már nem emlékszem pontosan azokra a napokra [Június 29–30-án felszámolták a pécsi gettót is. Innen a város utcáin, gyalog a Lakits laktanyába kísérték a gettó lakóit. A Lakits laktanyában a mohácsi és a bonyhádi gettókból átszállított zsidókkal együtt megközelítően 6000 embert zsúfoltak össze, embertelen körülmények között. – A szerk.]

1944. július negyedikén marhavagonokba tereltek minket. Egy-egy vagonban nyolcvan lehettünk. Édesanyámat, a bátyám feleségét és engem egy vagonba zártak. Nem voltunk kétségbeesve vagy pánikban, vártuk a végét. A gettóban azt gondoltuk, hogy a németek úgyis elvesztik a háborút, és akkor majd megyünk haza, mindenki a saját lakásába. Amikor a vagonba betereltek bennünket, akkor se gondoltuk, hogy ez másként lehet. Azt hittük, hogy esetleg Németországba vagy valahova máshova visznek minket – munkára. Egymás mellett ültünk a csomagjainkon, felállni nem lehetett, ennivalót alig kaptunk. Naponta egyszer nyitották ki a vagon ajtaját, hogy levegőzzünk. Minden szükségünket ott kellett elvégeznünk vödrökbe. Otthonról csak azt vihettük magunkkal, ami egy hátizsákba befért. Az ékszert és más hasonló értékeket le kellett adni. Akinek jegygyűrűje volt, azt is le kellett adni még a gettóban, Pécsen. A hátizsákban lehetett egy váltás ruha és talán egy pár cipő. A vagonok mindig éjjel jöttek, mi is sötétben érkeztünk meg Auschwitzba. Reflektorokkal világítottak a szemünkbe, lekászálódunk a vagonból, ahol mindenkinek ottmaradt a hátizsákja, csomagja.

Amikor Auschwitzban kiszálltunk, szemben a világítással, 1944. július hetedikén, volt az a bizonyos jobb és bal oldal. Mengele szortírozta az embereket három vagy négy emberrel. Emlékszem a táblára a kapu felett: Arbeit macht frei! Az öregek és a gyerekes anyák a gyerekeikkel kerültek a bal oldalra. Ez jelentette a gázkamrát. Nem tudtuk, hogy tiszta szerencse, véletlen kérdése, hogy ki kerül a krematóriumba, és ki nem. Édesanyám a bal oldalra került. A bátyám felesége ott állt mellettem, ötös sorban várakoztunk. Mindketten a jobb oldalra kerültünk [lásd: szelektálás].

Elvittek bennünket, kopaszra nyírtak, és mindannyian kaptunk rabruhát. Három és fél kilométerre áttereltek bennünket Birkenaubá, ami egy óriási láger volt Auschwitz mellett, itt elhelyeztek bennünket különböző barakkokban. Szeptemberig naponta kétszer kellett ötös sorokba állni. Ezek több óra hosszat tartottak, majdnem kitöltötték az egész napot a „zelappelek”. Álltunk a sorokban, a németek katonák pedig leszámolták a foglyokat, hogy megvan-e a létszám. Itt voltam a sógornómmal egészen szeptember végéig, amikor megint volt egy szelekció, egy válogatás. Kopaszok voltunk, és teljesen meztelenek. Ő sovány volt, én nem. Engem bevásároltak munkára, őt nem, elkerült mellőlem. Később tudtam meg, hogy a gázba küldték. Csak azokat vitték tovább, akik jobb kondícióban voltak. A munkára kiválasztottakat átvitték Bergen-Belsenbe. Ott nem fabarakkban voltunk, hanem óriási, sátorszerű építményekben. Auschwitzban még optimista voltam. Találkoztam olyan szlovák lányokkal, akik két-három éve már Auschwitzban dolgoztak [A szlovák zsidók deportálása 1942-ben kezdődött. 1942. március 25. és október 20. között 57 szerelvényt indítottak 57 752 emberrel. 19 szerelvény egyenesen Auschwitzba indult. Lásd még:

deportálások Szlovákiából. – A szerk.]. Tőlük hallottam egyszer, hogy „ott száll ki anyátok a krematórium kéményén”. Akik ezt elhitték... Én azt gondoltam, hogy szemetet égetnek. Ilyen buta, naiv voltam.

Sokáig tartott Auschwitz, július hetedikén értünk ki, és szeptember huszonhetedikéig voltam ott. Szeptember végén kerültem Auschwitzból Bergen-Belsenbe. Abban az évben a hosszúnapi, a zsidók egyik legnagyobb ünnepe szeptember huszonnyolcadikára esett. Ilyenkor nem szabad enni. Egyik estétől a másik estéig egy pohár vizet se szabad magunkhoz venni, ez a hosszúnapi nagyböjt [lásd: Jom Kipur]. És amikor az első csillag följön az égre, a templomban megfűjják a sófárt, a kürtöt. Amikor pedig a kürt megszólal, akkor vége van az ünnepnek, lehet enni, inni. Ezt az ünnepet a szüleim is megtartották annak idején. Minden zsidó megtartotta. Bergen-Belsenben is böjtöltem, de akkor megfogadtam, ha egyszer haza kerülök, soha az életben többet nem fogok böjtölni.

Bergen-Belsenben körülbelül egy hónapot voltam. Innen kerültünk 1944. november negyedikén Duderstadtba, ahol egy gyárban dolgoztunk [A Hannover mellett fekvő városban Buchenwald egyik altáborra volt. A foglyokat a Polte Művekben (Polte Armaturen- u. Maschinenfabrik AG, később Polte-Werke) dolgoztatták. A gyár a magdeburgi részlegében is dolgoztatott foglyokat. – A szerk.]. Repülőalkatrészeket vagy bombákat, patronokat készítettünk. Tizenkét órás műszakok voltak, nappal és éjszaka is, a hét minden napján dolgoztunk. Ott volt meleg víz, és kétszer egy héten lehetett tusolni vagy mosakodni. Ott már naponta háromszor kaptunk ennivalót, nem kellett éhezni. Gondolatban mindig főztünk, és arról beszéltünk, hogy mit, hogyan készítünk el, de azért ott már nem volt éhezéstről szó. Amikor valaki munkára került, akkor át lehetett vészelní. Csak nők voltak abban a táborban. Minden nap németjuhász kutyákkal kísérték a németek a lágerből a gyárba és vissza. Ezen a helyen kisebb fabarakokban laktunk, és priccsen aludtunk. Emeletes ágyak voltak, elég keskenyek, ketten aludtunk lent, ketten fönt. De nagy volt az auschwitzihoz képest, amikor a földön feküdtünk. Dolgoztunk, és néztük, hogy mennyire nő a hajunk, mire hazakerülünk. Az egyetlen szép emlékem ebből az időszakból, hogy arról beszéltünk, ha egyszer haza kerülünk, milyen ruhát fogunk csináltatni, mit fogunk főzni, hova fogunk utazni, mit vásárolunk majd. Ezek a beszélgetések voltak tulajdonképpen azok, amiket mindig vártunk. Akkor még nem is tudtuk, hogy amikor hazakerülünk, akkor kit fogunk otthon találni. Mint ahogy az én esetemben is, hogy a családomból, akik húszan vagy még többen voltak, csak a bátyám jött haza. Semmiféle hírt nem kaptunk itt senkiről.

1945 áprilisában Duderstadtban újra marhavagonokba raktak bennünket, és vittek Theresienstadtba. Ott voltunk három hétig. Theresienstadt is nagy láger volt, gettóváros Prága mellett. De ott már elég normális ételt adtak, nem kellett dolgoznunk. Tudtuk, hogy vége a háborúnak, és vártuk, mikor mehetünk haza. Itt szabadítottak fel az oroszok 1945. május nyolcadikán.

Úgy jöttünk haza, hogy Pécssett, és gondolom, biztosan más városokban is a zsidó hitközségek összeadtak annyi pénzt, hogy két fiatalember minden városból elmeheessen a gyűjtőtáborokba, megkeresni az adott város életben lévő lakóit. Pécsről is jött két fiatalember, akiket régebről, még otthonról ismertem, ők vittek Prágába. Ott kaptunk vöröskeresztes menlevelet, amivel aztán tíz napig vagy egy hétig utaztam vagon tetején, vagonban, mindenhogyan, hazafelé. Pozsonyban az állomáson aludtunk a földön, és vártuk, hogy föl tudunk-e szállni a hazafelé tartó vonatra. Ezrével mentek az emberek Romániába, Magyarországra, mindenhová, és csak napi egy vonat indult.

Szerencsénk volt, talán csak egy éjszakát aludtunk az állomáson, aztán fel tudtunk szállni egy Magyarországra induló vonatra, ami tele volt orosz katonákkal és civilekkel. Így kerültünk vissza Budapestre.

Sövény Vilmos nagybácsim 1945-ben Pesten élt. Voltam nála korábban is, ezért először odamentem, s csak egy hét után utaztam vissza Pécsre. A bátyám otthon volt, és vissza tudtunk menni a lakásunkba is, ami úgy volt berendezve, ahogy hagytuk, mielőtt a gettóba mentünk. Amikor eljöttünk, egy házaspárt költöztettek a házunkba. A családfő katona volt, de nem magas rangú. A lánya egykorú volt velem. A kiköltözésünkkel azt mondta, hogy adjak pár holmit neki, amit betett a szekrénybe: kabátot, táskát és kisebb holmikat. Amikor hazajöttem, ők elköltöztek, kaptak egy lakást máshol, de mindent otthagytak, amit korábban neki adtam. Sok eozinom volt otthon [Az eozin jellegzetes, a Zsolnay-kerámiákon alkalmazott színjátszó színezőanyag. – A szerk.], régi porcelánok, mert Pécsen működött a Zsolnay gyár. A szomszédjaink, akik elvittek ilyen vázákat tőlünk, mind visszaadták. Az egyik fiókban az édesapám otthagya a szemüvegét meg a kis kézitáskáját és más apróságot, amikor hazaértem, kihúztam a fiókot, és ugyanúgy benne volt minden. A bútorok és a szőnyegek is megmaradtak. Nem hordták szét, nem dúlták fel a lakásunkat. Itt éltünk ketten a bátyámmal egy évig. Én huszonegy éves voltam akkor. Gyuri megnyitotta a régi családi üzletünket, és folytattuk azt, amit korábban a szüleink. Ott dolgoztunk mindketten egy évet.

Közben 1946-ban férjhez mentem. A férjemet Nyitrai Lászlónak hívták, 1906-ban Pécsen született, tizenhét évvel volt idősebb, mint én. Ő is zsidó volt. Ismertem a háború előtt is, még gyerekkoromból, de neki akkor volt felesége és egy kislánya. A kisfiát nem is ismerte, mert Laci elvitték munkaszolgálatra nem sokkal azt követően, hogy a gyermek megszületett. Aztán a felesége meg a kisfiú nem jöttek haza Auschwitzból. Amikor leszerelt, már ismertük a családon keresztül egymást, illetve a bátyám ismerte. Így kerültünk össze. Volt egy öccse, Sándor és egy bátyja, Ferenc. Laci érettségi után a szülei terménykereskedésében dolgozott. Arra emlékszem, hogy az egyik nagybátyjának volt egy cementgyára Pécsen, az öccse ott dolgozott. A szülei Auschwitzban, a testvérei munkaszolgálatban haltak meg. Laci a háborút követően 1950-ig a szülei terménykereskedését vezette. Két fiunk született, István 1947-ben Pécsen, Pál 1951-ben Budapesten. 1950-ben kellett felköltöztünk Pestre, azóta élek ugyanabban a lakásban. Nem neveltük a fiukat zsidónak. 1947-ben és 1951-ben nem volt szó arról, hogy ki zsidó, és ki nem.

Pécsről azért kellett eljárnunk, mert megkezdődtek a kitelepítések és az államosítás, elsőként a jugoszláv határnál. Ez az akció olyan családokat érintett, akik falun kulákoknak számítottak, jómódúak voltak, a városokban a gyárosokat, nagykereskedőket, katonatiszteket, szóval a magasabb rangú, módosabb embereket. Összegyűjtötték a családokat és kitelepítették őket falura [lásd: kitelepítések Magyarországon; kulákok Magyarországon].

Miután ezt megtudtuk, feljöttünk Budapestre. Akkoriban ez egy fél kivándorlást jelentett, aki nem ment el Nyugatra, Amerikába vagy máshová, az felköltözött Budapestre, mert itt el lehetett tűnni. A kitelepítések 1953-ig tartottak, amikor Nagy Imre lett a miniszterelnök.

A pécsi boltot 1950 előtt államosították. A lakásból a holminkat és a bútorokat felhoztuk Budapestre, ezeket használom ma is. Elvették a házat és a szőlőt [A házingatlanok államosítására 1952-ben került sor. Lásd: államosítás Magyarországon III. – A szerk.]. Mindent. Pesten a bátyám Csepelen, a férjem a Húsipari Trösztnél helyezkedett el, termény- és takarmányszakértő volt.

Én 1953-ban álltam munkába, a vendéglátóiparban találtam állást. Miután nem volt diplomám, a vendéglátás volt szinte az egyetlen lehetőségem az elhelyezkedésre. A vendéglátóipar olyan volt, mint az idegenlégió, mindenkit fölvettek, aki dolgozni akart. Így kerültem először tisztviselőnek, aztán üzletvezető-helyettesnek. Végül harminchét évig dolgoztam a vendéglátóiparban. Az ötvenes évek közepén a Kálvin téren, a Korona szálló helyén volt egy cukrászda. A dobostortás Dobos C. Józsefnek a cukrászdája volt, egy óriási kerthelyiséggel, ahol most a szálloda egyik része működik [Dobos C. József (1847–1924) – szakácsmester, szakíró, szakácsdinasztia leszármazottja. 1878-ban nyitotta meg csemegeüzletét Budapesten, 1884-ben alkotta és az 1885-ös kiállításon mutatta be a dobostortát. – A szerk.]. Ezután a Tulipán Presszóban dolgoztam tizenhét éven keresztül, ami a mostani Nádor utcában volt, de amit előtte Münnich Ferenc utcának hívtak, a Szabadság térnél. Az utolsó három évemet a nyugdíj előtt a Novotel szállóban töltöttem. Mindig szerettem a munkámat, mert szerettem emberek között lenni.

Ötvennégy éve élek ebben a lakásban. Akkor még könnyebben lehetett lakást venni. Együtt jöttünk a bátyámékkal ebbe a lakásba, és mikor 1957-ben ők kimentek Ausztráliába, akkor egy szoba lett választva a lakásból, különben betettek volna társbérletet [A 35/1956. M.T. rendelet és a 15/1957. (III. 7.) kormányrendelet szerint minden kétfős családot vagy egyedülálló személyt egy-egy lakószoba illet meg, vagyis ez volt a jogos lakásigény. A két főnél nagyobb családoknak minden további két fő után további egy-egy lakószoba járt, illetve a páratlan számú tagból álló családoknak a páratlan számú családtag után is járt egy szoba. A jogos lakásigény mértékét meghaladó lakrészeket a lakásügyi hatóság igénybe vehette, és társbérletnek utalhatta ki. A bérletnek a rendeletben előírt határidőn belül joga volt kiválasztani a társbérlet személyét, illetőleg kisebbre cserélhette a lakást. Lásd még: lakásrendeletek; társbérlet. – A szerk.]. Ebből a szobából lett egy kis garzonlakás.

Az ötvenes években volt olyan időszak, hogy bementek a spájzba a hatóságok, ezt hívták „spájzvizitnek”, és akinek több volt az éléskamrában, mint amennyiről úgy gondolták, hogy lennie szabad, akkor azt internálták. Pécsről, ahol fűszer- és vasüzletünk volt, hatvan ládával költöztünk fel. Amikor kezdődtek a „spájzvizitek”, a sógornőmmel éjszakákon keresztül húztuk le a vécében a kakaót, a cukrot és mindent, nehogy megtalálják. Voltak ismerőseink, akik már előbb fölköltöztek, és adtunk volna nekik, de senki nem mert semmit tartani a tárolóban.

Volt, akit csakúgy internáltak. Megtörtént több barátnőmmel, hogy megjött Auschwitzból vagy a munkatáborból, és utána három és fél évet Kistarcsán töltött [lásd: kitelepítések Magyarországon – utolsó bekezdés].

Amikor a bátyámmal, a sógornőmmel és a lányukkal laktunk a lakásban, akkor volt egy néni, aki segített a háztartásban: a főzésben, a takarításban. Szabadidőnkben a férjemmel és a gyerekekkel elmentünk a barátainkhoz, vagy ők jöttek hozzánk. Abban az időben a vállalatok beutalót adtak a szakszervezeti üdülőkbe [lásd: SZOT-beutaló]. A tröszt egy villát bérelt [Balaton]Földváron, úgyhogy nyaranta ott pihentünk legtöbbször, de Balatonboglárra is kaptunk beutalót.

A Kádár-rendszer pozitívuma volt, hogy nem létezett nyílt antiszemitizmus, mint ami most van, soha nem volt semmi konfliktusunk a zsidóságunk miatt. A vallással nem foglalkoztunk. Az ország nem volt kettéválasztva. Nem volt jobb- és baloldal, hanem mindenki egyformán utálta az oroszokat. Aztán persze az ember elfelejti a nagyon rosszat. A csengőfrászt, hogy na, most mikor ki telefonál és a hasonlókat [„Csengőfrásznak” hívták a éjjeli / hajnali ajtócsöngetéstől való félelmet:

az ötvenes évek elején az ávosok – szovjet mintára – általában késő éjjel vagy a kora hajnali órákban keresték föl otthonukban és hurcolták el kiszemelt áldozatukat, amikor álmukból fölverve a legvédtelenebbek voltak. – A szerk.]. A családomból senki nem volt párttag, de a szakszervezetbe beléptünk mindannyian.

Nem jutott eszünkbe, hogy kimenjünk a bátyám után Ausztráliába, vagy elmenjünk más országba. Hívtak, de akkor a férjem már túl volt egy infarktuson. Elég fiatalon történt ez, negyvenegy-negyvenkét éves korában. Úgy gondoltam, mivel a férjem nem volt diplomás – se orvos, se ügyvéd –, külföldön nem lett volna jó munkahelye, és itt volt a két kisgyerek is. Nem bántam meg, hogy így döntöttem, nem voltak azok boldogabbak, akik elmentek. Többen azt mondták a kivándorolt barátaim közül, hogy ha tudták volna, hogy akkor, a Kádár-rendszer végén egy kicsit normalizálódna az idők, akkor talán nem is mennek el. Még az özvegységem után sem akartam elmenni, annak pedig, hogy elvesztettem a férjemet, most már harminckét éve. Nagy baráti köröm van, és ott voltak a gyerekek, a gyerekek barátai. Most meg pláne, mióta unokák is vannak. Soha nem voltam magányos.

A kereskedelmi iskolai barátnőim közül mindegyik külföldön él. A legjobb barátnőimet még az elemiből ismerem. Mindegyik a háború után ment el Magyarországról. Ketten Auschwitzba kerültek, azután, mint én, ilyen-olyan táborokban dolgoztak, így éltek túl ők is. Ők ketten nagyon jó barátnőim, minden évben jönnek hozzám, és én is meglátogatom őket. Az egyikkel együtt voltam végig a holokauszt idején, a gyárban is. Ő Edinburghban él, vele is állandó kapcsolatban vagyunk. Hol telefonon, hol személyesen találkozunk, ha jön a férjével, családjával néhány napra Pestre.

Izrael állam megalakulásának örültünk, de egyébként nem nagyon érintett bennünket, mert soha nem érdekelt a cionizmus. Nem gondoltam, hogy fiatal lányként oda szeretnék menni. De természetes az embernek ez az érzése, ha nem is vallásos, mégiscsak zsidó.

A fiaimnak jól alakult az élete, a pályafutása. Az idősebbik 1973-ban egy évig volt Vietnámban. Annak idején Magyarországról is, Kanadából is, Iránból is kerestek civil békefenntartókat. Mivel angolul beszélt, a munkahelyén megkérdezték, akar-e kimenni. Én nem akartam, hogy elmenjen, de a férjem támogatta, azt mondta, hiszen akkor világot lát. Közben halt meg a férjem, 1973-ban. Utána mondtam Istvánnak, mivel most ez történt, ne menj el. És mégis kint töltött egy évet, ami az életének egy meghatározó, nagyon jó élménye volt. Rendesen kaptak fizetést, részben dollárban, ami nagy szó volt abban az időben, és amit megspórolt, azt hazahozhatta. Volt egy olyan vállalat, ahol autót vehettek maguknak, tíz százalék engedménnyel, külföldi kocsit. Itt ez nagyon nagy szó volt 1974-ben [lásd: autóellátottság Magyarországon].

A kisebbik fiam Lipcsében volt egy évig ösztöndíjjal egy könyvművészeti főiskolán. Ő a nyomdaipari szakgimnáziumban [szakközépiskolában] érettségizett, és rögtön elhelyezkedett utána a Medicina Könyvkiadó Vállalathoz. Tulajdonképpen onnan küldték ki egy évre Lipcsébe. Ma már nyomdaipari üzemmérnök végzettsége van. A kiadótól tizennégy évvel ezelőtt elkerült egy angol-magyar reklámcéghez, ma is ott dolgozik.

Mindketten itt élnek Budapesten. Napi telefonkapcsolatban vagyunk, és hetente kétszer-háromszor találkozunk is. 1980-ban ugyan a padlásteret beépítették, és két lakást alakítottak ki, így sokáig laktunk egy házban. A kisebbik fiam nyolc évvel ezelőtt költözött el, az idősebbik pedig három éve. Mindegyikőjük épített magának egy házat, közel egymáshoz. Jó testvérek, együtt járnak teniszezni,

bridzselni, és a feleségeik is jóban vannak. A feleségeik nem zsidók. Az unokáim jönnek néha, de nagyon ritkán. Két lány született, az idősebbiket érdekli minden, ami a zsidó vallással kapcsolatos, a másik unokámat nem érdekli a dolog.

1988-ban voltam Izraelben a Jad Vasem Múzeumban. A 'jad' héber szó, jelentése 'kéz', a 'sém' azt jelenti, 'név'. A Jad Vasem tehát 'kézzel írott név'. A múzeumban van egy nagy, koromsötét terem, a fal melletti korlátok segítségével lehet haladni. A mennyezet koromfekete, és mindenhol apró kis lámpák égnek, mintha csillagok volnának. Miközben megy végig a látogató, magnófelvételtől gyerekek neveit sorolják. Hatmillióan pusztultak el a holokauszt alatt, ebből hatszázezer gyerek volt. Az ő nevüket sorolják fel.

2000-ben szilveszterkor újra voltam Izraelben, Eilat-on. Ekkor az egész család ott töltötte a szilvesztert, mind a heten: a két fiam, a két menyem, a két unokám és én. Korábban nagyon sokat utaztam, manapság már kevesebbet megyek külföldre. Az elmúlt három évtizedben ötször voltam Ausztráliában a bátyáméknál.

Sokakkal ellentétben, amikor hazajöttem 1945-ben, mindig az volt a fejemben, hogy szeretnék visszamenni Auschwitzba, felöltözve, jóllakottan, hogy megnézzem, mi is történt ott. Az egyik fiamnak van egy nagyon jó barátnője, aki Hannoverben lakik. Ez a nő egyszer azt mondta, ha szeretnék elmenni Duderstadtba, és megnézni a gyárat, ahol voltam, ő vendégül lát. 1988-ban elvittek Duderstadtba, Auschwitzba és Bergen-Belsenbe. Akkor ott találkoztam két német fiatalemberrel, akik Duderstadt második világháború alatti történetét dolgozták fel. Összebarátkoztam velük, és megkértem arra, hogy meséljek az ottani eseményekről. Akkor elmondtam, hogy bennem nincs gyűlölet a németekkel szemben, mert a mostani fiatalság nem tehet semmiről.

1994-ben, a duderstadti események negyvenedik évfordulóján a város meghívott tíz olyan nőt, akik ott dolgoztak a hadiüzemben. Akkor voltam ott másodszor. Megint találkoztam a két fiatalemberrel. Azóta az egyik volt nálam Budapesten a feleségével.

Miután 2005-ben volt a holokauszt hatvanadik évfordulója, megint meghívtak Duderstadtba és Buchenwaldba, de mivel az utóbbi városban soha nem voltam, nem is akartam odautazni. Sajnos végül nem tudtam elmenni Duderstadtba sem, mert megbetegedtem.

Ez a német tanár ismerősöm, aki meglátogatott Budapesten, a kutatásai összefoglalását megírta egy könyvben. Ebben leírja, hogy véletlenül derült ki számára, hogy Duderstadtban volt egy hadiüzem. Egy második világháborús térkép került a kezébe, amin pontok voltak, táborokat, üzemeket jelöltek, az egyik éppen Duderstadt területére esett. Így derült ki, hogy a Polte-Werke, a gyár Duderstadtban volt, ahol repülőgép-alkatrészeket és patronokat csináltunk.

Kapok kárpótlást. A magyar állam ad tízegynéhány ezer forintot, ez havi életjáradék. Ezenkívül öt vagy hat éve kapok a német államtól kárpótlást, valamikor havi kétszázötven márka volt, most euróban jön háromhavonta ugyanez az összeg.

Egy héten háromszor, kedden, pénteken és szombaton délelőtt dolgozom. Ez a munka csak heti háromszor négy óra, de mégis egy kis elfoglaltság, sokat találkozom emberekkel és barátokkal.

Az a típus vagyok, aki elégedett. Minden reggel úgy ébredek, hogy hálát adok az Istennek vagy a sorsnak, hogy aránylag egészséges vagyok, a családom jól van, és nem gondolok arra, mit hoz a

jövő.